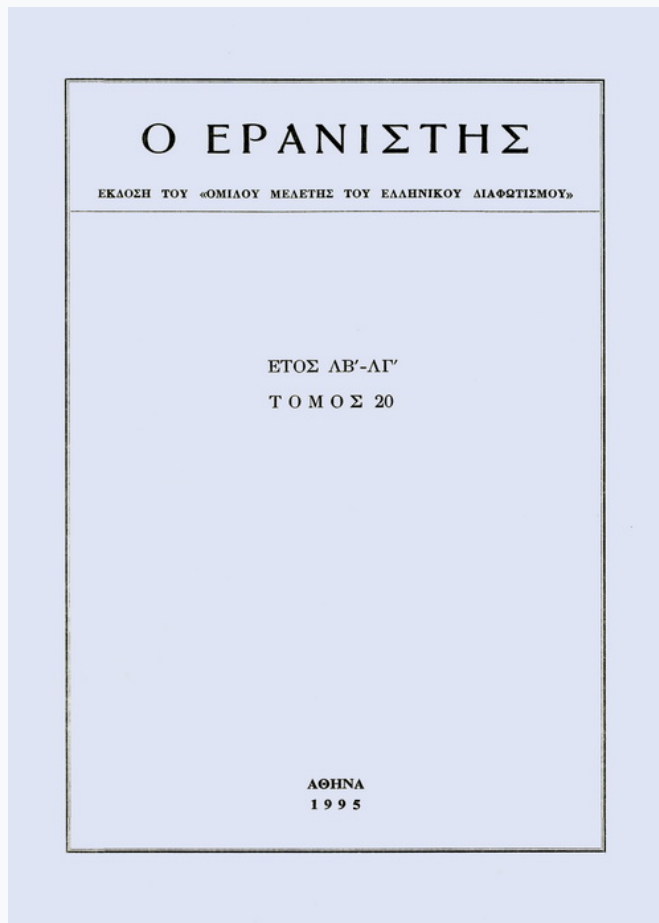

The Gleaner

Vol 20 (1995)

Αυτόγραφη επιστολή του Θεόφιλου
Κορυδαλλέως προς τον Antoine Léger

Βασ. Ι. Τσιότρας

doi: [10.12681/er.245](https://doi.org/10.12681/er.245)

To cite this article:

Τσιότρας Β. Ι. (1995). Αυτόγραφη επιστολή του Θεόφιλου Κορυδαλλέως προς τον Antoine Léger. *The Gleaner*, 20, 235–242. <https://doi.org/10.12681/er.245>

Παρασχολήματα

ΑΥΤΟΓΡΑΦΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ANTOINE LÉGER

Ο ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΚΟΡΥΔΑΛΛΕΥΣ,* ὁ σημαντικότερος ἀριστοτελικὸς σχολιαστὴς τῶν ἀρχῶν τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ, ὑπῆρξε, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ συντάκτης ἐνὸς ἐπιστολογραφικοῦ ἔργου *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, ποῦ γνώρισε μεγάλη διάδοσις στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως φανερώνουν οἱ τέσσερις ἐκδόσεις¹ καὶ τὰ πολυάριθμα χειρόγραφα του, καὶ ἀποτέλεσε βασικὸ ἐγχειρίδιο ἐπιστολογραφίας. Ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ὅμως ἀλληλογραφία τοῦ ὀνομαστοῦ λογίου εἶναι ὡς σήμερα δημοσιευμένες μόνον εἴκοσι ἐπιστολές,² ἀπὸ τις ὁποῖες μία εἶναι αὐτόγραφη καὶ ἀπευθύνεται στὸν μαθητὴ του καὶ γνωστὸ διδάσκαλο τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη Ἰωάννη Καρυοφύλλη.³ Ὡστόσο ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ καὶ τὸ μοναδικὸ αὐτόγραφο γράμμα τοῦ Κορυδαλλέως. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ καταλόγου τοῦ H. Omont⁴ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα

---

* Εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς καθ. κ.κ. I. E. Στεφανὴ καὶ Δ. Ζ. Νικήτα γιὰ τὶς πολὺ χρήσιμες ὑποδείξεις τους καὶ στὸν κ. Ph. Monnier τῆς Δημόσιας καὶ Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης.

1. Λονδίνο ¹1625, Μοσχόπολη ²1744, Halle ³1768 καὶ Βενετία ⁴1786. Βλ. Θ. I. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τόμος I [Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48], Ἀθήνα 1984, σ. 237.

2. Βλ. ἀπαρίθμηση τῶν ὡς τώρα δημοσιευμένων ἐπιστολῶν τοῦ Κορυδαλλέως (εἶναι ἀξίωσημείωτο ὅτι στὴν προκείμενη αὐτόγραφη λατινικὴ ἐπιστολὴ ὁ ἐπιστολογράφος γράφει τὸ ἐπιθετὸ του μὲ δύο λάμδα) ἀπὸ τὸν I. E. Στεφανή, «Πέντε ἀνεκδοτοὶ ἐπιστολῆς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως», *Ἑλληνικά* 42 (1991-1992) 103-113.

3. Βλ. I. E. Στεφανή, «Ἡ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως πρὸς τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη», *Ἑλληνικά* 37 (1986) 160-163. Πανομοίωτο τοῦ ἐγγράφου στὸν C. Tsourkas, *Les Débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans, La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)* [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν - Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου], Θεσσαλονίκη ²1967, πίν. XXIII-XXIV, σ. 375-377. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν Δ. Γ. Μπενάκη, *Ἑλληνικά* 23 (1970) 399-404, ἰδιαιτ. γιὰ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ σ. 403-404.

4. H. Omont, *Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques de Suisse*, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, III. Jahrgang, 9. u. 10. Heft, Septbr.-Oktbr. 1886 (ἀνατύπ.: Wiesbaden 1965, Kraus Reprint Ltd, Vaduz-Otto Harrassowitz),

τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἑλβετίας ἐντοπίστηκε στήν Bibliothèque publique et universitaire τῆς Γενεύης, κώδ. gr. 37-38 (150 Omont), φφ. 306-307, μία ἀκόμη αὐτόγραφη ἐπιστολή τοῦ Κορδαλλέως γραμμένη σέ ἀρκετά καλά λατινικά,⁵ πού ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἀντώνιο Legerus (Antoine Léger), τὸν διαπρεπή προτεστάντη ἱεροκήρυκα τῆς ὀλλανδικῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη (1628-1636), στενὸ φίλο καὶ συνεργάτη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κύριλλου Λούκαρη (1620-1638) στὸ πρόγραμμα του γιὰ μεταρρύθμιση καὶ ἀνανέωση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.⁶

Τὸ γράμμα ἀποστέλλεται στήν Κωνσταντινούπολη καὶ ἔχει γραφεῖ στὴ Ζάκυνθο, ἔπου ὁ Κορδαλλεὺς ζεῖ καὶ διδάσκει ἤδη ἀπὸ τὸ 1628, στίς 13/3 Ἰουνίου 1634, σὲ μιὰ περίοδο κρίσιμη γιὰ τὸν Ἀθηναῖο διδάσκαλο, καθὼς τότε εἶχε κινηθεῖ ἐναντίον του ὁ μηχανισμὸς τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴ διεξαγωγή εἰς βάρος του μυστικῆς ἔρευνας γιὰ ἀντικαθολικὴ δράση ἀπὸ τὸν Ἐνετὸ προβλεπτή τοῦ νησιοῦ (7 Μαΐου 1634).⁷ Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ γράμματός, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ δύο προηγούμενα γράμματα τοῦ προτεστάντη ἱερωμένου (στ. 3-4, 8) —στὸ πρῶτο δὲν ἀπάντησε ὁ Θεόφιλος, προκαλώντας ἔτσι τὴ δυσἀρέσκεια τοῦ Léger (στ. 3 *molestéque fers*)—, μὲ τὰ ὅποια τὸν καλοῦσε ἐσπευσμένα στήν Πόλη (στ. 9 *istic, cum studio*), γιὰ νὰ συνδράμει τὸ Πατριαρχεῖο,

---

σ. 436-437: πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικό κώδικα (portefeuille) πού συναρτυρίζεται ἀπὸ ἔγγραφα ἢ ἐπιστολὲς τοῦ Κύριλλου Λούκαρη ἢ ἐπιστολὲς πού ἀπευθύνονται στὸν Α. Léger καὶ ἀφοροῦν κυρίως τὸν Λούκαρη. Ἡ ἐπιστολή τοῦ Κορδαλλέως πρὸς τὸν Léger, ὅσο τουλάχιστον μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, εἶναι ἀνέκδοτη.

5. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κορδαλλεὺς σπούδασε στὴ Ρώμη καὶ Πάδοβα (1604-1613) καὶ ἐπομένως ἦταν καλὸς γνώστης τῆς λατινικῆς. Ἐπιπλέον σώζονται δικές του ἑλληνικὲς μεταφράσεις λατινικῶν ἀριστοτελικῶν ὑπομνημάτων τοῦ δασκάλου του Cesare Cremonini: π.χ. *Καίσαρος Κρημονίνου ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ τῆς καθόπνου μαντικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους* στὸν κώδ. Marcianus Gr. IV 47, φφ. 152-160, πού θεωρεῖται αὐτόγραφο (;) τοῦ Κορδαλλέως, βλ. E. Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, Vol. I, pars 2, Βενετία 1972, σ. 239-240.

6. Γιὰ τὸν Α. Léger καὶ τὴν ἐπιρροή πού ἄσκησε στὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα τοῦ Λούκαρη βλ. G. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 247 κ.έ. Βλ. ἐπίσης S. Baud-Bovy, «Antoine Léger pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople. D'après une correspondance inédite 1622-1631», *Revue d'histoire suisse* 24 (1944) 193-219.

7. Ἡ ἔκθεση δημοσιεύεται σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Κ. Μέρτζιο, «Θεόφιλος ὁ Κορδαλλεὺς ὁ Ἀθηναῖος», *Ἀθηναϊκά* 11 (1958) 13-14, καὶ τὸν Tsourkas, *ἄ.π.*, σ. 58-59, 371-374 (πρωτότυπο καὶ γαλλικὴ μετάφραση). Ὁ Ἐνετὸς προβλεπτής ἀναφέρει γιὰ τὸν Κορδαλλέα ὅτι «ὑποστηρίζει κατὰ τοῦ λατινικοῦ δόγματός τὰ νέα σφάλματα τοῦ ἑλληνικοῦ δόγματός», δηλ. τίς μεταρρυθμιστικὰς ἀπόψεις τοῦ Λούκαρη.

πού αντιμετώπιζε ἔσχατους κινδύνους (στ. 10 *in extremis*), καὶ νὰ βοηθήσει στὴν ἀναδιοργάνωση καὶ προστασία τῆς Ἐκκλησίας (στ. 15).⁸ Ὁ Léger γιὰ νὰ καταστήσει ἀποτελεσματικότερη τὴν ἔκκλησή του ἐπιχειρεῖ τὸν πατριάρχη καὶ τὸν Ὀλλανδὸ (προφανῶς, ἀφοῦ ἦταν ἐφημέριος τῆς πρεσβείας του) πρεσβευτὴ Cornelis Haga (στ. 13-15), μεταφέροντας στὸν Κορυδαλλέα τὶς εὐχὲς καὶ τὴν εὐνοια τῶν δύο ἀνδρῶν.

Προφανῶς ἡ συγκεκριμένη ἀλληλογραφία Léger-Κορυδαλλέως σχετίζεται μὲ τὴν ἐπικίνδυνη κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε τότε (1633-1634) στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὅταν μέσα σὲ ἓνα νοσηρὸ κλίμα ἔντονων καὶ παρασκηνιακῶν ραδιοργγιῶν καὶ συνωμοσιῶν ρωμαιοκαθολικῶν κύκλων καὶ Ἑλλήνων ἐνωτικῶν ἱεραρχῶν (στ. 18) εἶχε ἐκθρονηστεῖ δύο φορές μέσα σὲ λίγους μῆνες ὁ Κύριλλος Λούκαρης: στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1633 γιὰ λίγες μέρες ἀπὸ τὸν Κύριλλο Κονταρῆ καὶ στὶς 16 Μαρτίου 1634 ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Πατελάρο, γιὰ νὰ ἐπανέλθει στὴ θέση του στὶς 12 Ἀπριλίου χάρις στὴ βοήθεια τῶν φίλων καὶ ὁπαδῶν του καὶ κυρίως τοῦ Ὀλλανδοῦ πρεσβευτῆ. Ἡ κατάσταση ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἐξαιρετικὰ ρευστὴ καὶ μεγάλος ἀναβρασμὸς ἐπικρατοῦσε στὰ πράγματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (στ. 21-22), θέτοντας σὲ κίνδυνο ὄχι μόνον τὸ μεταρρυθμιστικὸ καὶ ἀνανεωτικὸ πρόγραμμα τοῦ Λούκαρη ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του,⁹ γι' αὐτὸ ζητήθηκε καὶ ἡ συνεισφορὰ τοῦ Κορυδαλλέως στὸν κοινὸ ἀγῶνα.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ Léger ἐπικοινωνοῦσε τακτικὰ μὲ γράμματα μὲ τὸν Κορυδαλλέα ἢ ἂν ἀλληλογραφοῦσαν τώρα γιὰ πρώτη φορά ὑπὸ τὴν πίεση τοῦ κινδύνου πού διέτρεχε ὁ Λούκαρης — φίλος καὶ συνεργάτης καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὑπὲρ μιᾶς προηγούμενης γνωριμίας¹⁰ τῶν δύο ἀνδρῶν μέσω τοῦ πατριάρχη εἶτε μὲ κάποια συνάντηση εἶτε μὲ γράμματα συνηγορεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Léger ἀπὸ τὸν Κορυδαλλέα ὡς *amicus* στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιγραφή τοῦ γράμματός. Τὴν ἐκδοχὴ τῆς γνωριμίας μὲ γράμματα ἐνισχύει τόσο ἡ πληροφορία τοῦ Ναθαναὴλ Κωνόπιου, πρωτοσύγκελλου τοῦ Πατριαρχείου, ὅτι στὰ 1636 ὁ Κορυδαλλεὺς τοῦ ἐξέφρασε τὴ λύπη του, πού δὲν εἶχε συναντηθεῖ (ἔως τότε) μὲ τὸν Léger,¹¹ ὅσο καὶ ἡ

8. Ὁ Κορυδαλλεὺς στὴν ἐπιστολὴ του παραθέτει σχεδὸν ἀντολεξεῖ τὰ λόγια τοῦ Léger καὶ τὸ δηλώνει μάλιστα μέσα σὲ παρένθεση: στ. 11 (*ais*), στ. 16 (*ut tuis utar*).

9. Γιὰ τοὺς ἀγῶνες καὶ τὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸν Λούκαρη στὰ ἔτη 1633-1634 βλ. G. Hering, *ὁ.π.*, σ. 310-315, 325-331. Γιὰ τὸ ἀνανεωτικὸ πρόγραμμα τοῦ πατριάρχη βλ. *αὐτόθι*, σ. 179-246.

10. Πρβ. Κ. Δυοβουνιώτης, «Ἐπιστολὴ Γεωργίου Κορεσσίου πρὸς Θεόφιλον Κορυδαλλέα», *Ἐκκλησία* 14 (1936) 299, ὅπου ὁ Κορεσσίος κατηγορεῖ τὸν Κορυδαλλέα ὡς ὁπαδὸ τῶν προτεσταντικῶν ἐρμηνησιῶν τοῦ Léger: *Καὶ ἐσὺ φέρνεις τὰ τοῦ Λεγέρου τοῦ ἀμαθοῦς καὶ αἰρετικοῦ εἰς τὰς ἐξηγήσεις τῶν κεφαλαίων...*

11. Βλ. Tsourkas, *ὁ.π.*, σ. 60, πού θεωρεῖ τὴν πληροφορία αὐτὴ τοῦ Κωνόπιου ὡς «un faux compliment de Conopios à son patron Léger». Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἐπιστολῆς καὶ κατ' ἐπέκταση ἐνὸς διαύλου ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν μᾶς

Zante 13 Jun 1634
Thyph. Corydallus & A. Léger.
N° 10

306

Respectans: Et Clariss: Viri, Dñe ac Frater
in Christo plurimum Observande.

Offitium in scribendo à me Regis, Nihil est ferri quod Israel et his accipis
à te libris nullum responsum hactenus dedi. Ego si michi constaxi esse
illo modo in te deliquisse, et attendam unquam, ut hinc ad deliquerem.
quia non dudu laboravi à pueris, singulis humanis: tua impotenssem.
Sedum me culpa carere sensis, tibi et sine supplicat: quomodo fore de vobis.
P: a: his: dicentes annuatiatibus Byzantibus in Regis illis, qui acc:
quasi Ep: inuicem tui h: adus daverem, audire et Venetis agnoscere.
Sed hinc quid plura? Utor iri, et comē tuis ad idis, ut videt, Sed ad quod,
et quod pueris de iudeis: ut succura (ais) Matri Ecclē: in eosremis agonia.
Sed quare unquam opus hoc, quare et autoritatis: Tuine potius Ego ducam
temporis, quod hinc inducere, quomodoque illa obsecra sit. Te Au:
D. Ita p: et eoq: persona ad dūbīs. tui gratie humanitate et
summa cura te venerabiliter. P: q: Cor: D. Leges, Da ad ve:
sarcidit (in tuis uar) et quomodo Ecclē, ut eia: tuorum uirum in somnui:
tus, et Eximio autoritate, non sine Maxima difficultate quilibet
p:nt, et multas quod die et Adversarios, et Adversarios suscitans Mo:
lemis in quomodo. quod facere potes ita hēc qualis quibus sit Votula?
Nihilis hinc quod est, aut iudicium quod in quam p:nt, que ad
Sua p:ntia tui, pondus non succum daverem, ita tui: tui vobis cor: tot:
Ego Ecclē: quod ais saltem non dequē, restauratio tui tui dūbīs
quod hinc reliquenda dūbīs, quod in Deus dūbīs eia: tui, et
ut vis romanum in quod hinc. Vobis tui hinc quod hinc, et
alia tui hinc tui hinc tui hinc. Vobis.

Respectans: Tu

Zante 13 Junij

Amicissimus Theophilus
Corydallus.

125

διάρκεια παραμονῆς τοῦ Ἑλβετοῦ στὴν Πόλη (1628-1636), ποῦ συμπίπτει μὲ τὴν ἀπουσία τοῦ Θεόφιλου στὴ Ζάκυνθο καὶ στὴ Βενετία.

Ἡ ἐπιστολὴ γράφεται βιαστικά, ὅπως δηλώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης τῆς (στ. 24 *festinanter*), ἐπειδὴ προφανῶς αὐτὸς ἐτοιμαζόταν νὰ ἀναχωρήσει μὲ κάποιον πλοῖο ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (στ. 24 *nautis*). Πρὸς ποιά κατεύθυνση; Μᾶλλον πρὸς τὴ Βενετία, ὅπου λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 10 Δεκεμβρίου 1634, θέτει —ἀνεπιτυχῶς— ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ διεύθυνση τῆς Σχολῆς τῆς ἐκεῖ Ἑλληνικῆς Κοινότητος.¹²

Τὸ κείμενο δίνεται σὲ διπλωματικὴ ἔκδοση,¹³ διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία, ὁ τονισμὸς καὶ τὰ κεφαλαῖα ἀρχικὰ γράμματα τῶν λέξεων διορθώνεται σὲ λίγα σημεῖα ἢ στίξῃ καὶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καταχωρίζονται μόνον τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἡ νεοελληνικὴ ἀπόδοση.

Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς πρὸς Antoine Léger στὴν Κωνσταντινούπολη
Ἐπιστολὴ πρωτότυπη καὶ αὐτόγραφη. Ζάκυνθος, 13/3 Ἰουνίου 1634
(κόδ. ἀρ. 37-38 τῆς Δημόσιας καὶ Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης.
φφ. 306-307)

Ἡ ἐπιστολὴ φέρει τὴν ἀκόλουθη ἐξωτερικὴ ἐπιγραφή:

*Praestantiss(i)mo Clarissimoque Viro D(omino) D(omino) Anto-
|²nio Legero Theologiae Doctori Ver|³bi Diuini Ministro, et Amico
pluri|⁴mum obseruando*

|⁵ Constantinopoli.

(φ. 306):

*Praestantiss(i)me Et Clariss(i)me Vir, Do(mi)ne ac Frater
in Christo plurimum Obseruande.*

*Officium in scribendo à me Requiris, molestèque fers quod semel
et bis acceptis |⁴ à te literis, nullum responsum hactenus dedi. Ego si
mihi conscius essem |⁵ ullo modo in hoc deliquisce, ad petendam ue-
niam, concurrere non dedignarer, |⁶ quam non admodum laboriosè à
facilitate, singularique humanit(at)e tua impetrassem. |⁷ Sed cum
me culpa uacare sentiam, tibi et sine supplicat(io)ne, purgatum fore
non dubito. |⁸ P(ri)mis (e)n(im) lit(er)is discensus annuntiabatur tuus
Byzantio cum Legato Veneto, qui ante|⁹quam Ego inuenirem cui*

ἀναγκάζει νὰ ἐρμηνεύσουμε διαφορετικὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Κωνόπιου.

12. Βλ. Μέρτζιος, ὁ.π., σ. 10, Tsourkas, ὁ.π., σ. 59-60.

13. Οἱ ὄρθιες παρενθέσεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν ἐπιτιμήσεων. Οἱ παρενθέσεις ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ γράμματος τυπώνονται πλάγια.

lit(er)as ad uos darem, auditus est Venetijs appullisse. ¹⁰ *Sed de his quid plura? Vocor istic, et certè satis cum studio, ut uideo, sed ad quid,* ¹¹ *et quid factururus non uideo; ut succuram (ais) Matri Eccle(s)iae in extremis agentis.* ¹² *Sed quantae uirtutis opus hoc, quantaeque auctoritatis? Diuinæ potius Ego dicam* ¹³ *αὐτοαυγίας, quam humanae industriae, quomodocunque illa elleuata sit. De Reu(erendissimi) ¹⁴ D(omini) Pat(ris) piet(at)e et στογγῆ paterna non dubito. Noui optimè humanitatem, et ¹⁵ summam erga me beneuolentiam Ill(ustrissimi) atque Eccel(entissimi)mi D(omini) Legati. Sed ad re-¹⁶ sarcendam (ut tuis utar) et tuendam Eccle(s)iam, ubi etiam tantorum uirorum ingens uir¹⁷tus, et Eximia auctoritas, non sine maxima difficult(at)e opitulari ¹⁸ possunt, et multas quotidie a ψευδαπόστολοις, et ψευδαδέλφοις sustinere mo¹⁹lestias conguntur, quid facere posset mea haec qualis qualis sit Vocula? ²⁰ Atlantis Robore opus est, αὐτοκρατορικῆ inquam potestate, quae ad ²¹ sustinendum tantum pondus non succumberet. In tanta u(er)o o(m)niū rerum perturbatione ²² Ego Eccle(s)iae, quamuis salutem non desperem, restorationem in solis Piorum ²³ praecibus relinquendam iudico, quas in Deum fundere etiam Zacynthi, et ²⁴ ubi uis terrarum non prohibet. Scribo festinanter properantibus nautis, ²⁵ alia occasione oblata scribam prolixius. Vale.*

²⁶ *Reu(erend)ae Dignit(at)i Tuae*

²⁷ *Zacynthi 1634*

²⁸ *13/3 Junij*

²⁹ *addictissimus Theophilus* ³⁰ *Corydalleus.*

5 *deliquisce*] l. *deliquisse* 8 *discensus*] l. *diss-* [*Veneto*] *uen-* a.c. 11 *agentis*] l. *agenti* 15 *Eccel-*] l. *Excel-* 17 *post auctoritas* eras. Th. *uide-* tur 18 *ψευδαπόστολοις*] l. *ψευδαποστόλοις* 19 *conguntur*] l. *cog-* [*Vocula*] *Votula* a.c. 20 *Atlantis Robore*] cf. Diogen. II 67 (Corpus Par. Gr. I 207) | *aut* ante *αὐτοκρατορικῆ* eras. Th. | *αὐτοκρατορικῆ*] *-ρικῶ* a.c. 23 *Praecb* ante *praecibus* eras. Th. | *fundere*] infinitivum pro coniunctivo hortativo *fundant*?

Πρὸς τὸν Ἐξοχότατο καὶ Ἐνδοξότατο Ἄνδρα Κύριο Κύριο Ἀντώνιο Λέγερο, Διδάκτορα Θεολογίας, Ὑπηρέτη τοῦ Θείου Λόγου καὶ Φίλο πάρα πολὺν σεβαστό, στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἐξοχότατε καὶ Ἐνδοξότατε Ἄνδρα, Κύριε καὶ Ἀδελφῆ
ἐν Χριστῷ πάρα πολὺν Σεβαστέ.

Ζητᾶς ἀπὸ μένα γὰ ἐκπληρώσω τὸ καθήκον μου γράφοντας καὶ φέρεις βαρέως πού, ἂν καὶ ἔλαβα ἀπὸ σένα μία καὶ δύο φορὲς γράμματα, δὲν ἔδωσα ἕως τώρα καμία ἀπάντηση. Ἐγώ, ἂν αἰσθανόμουν ὅτι κατὰ κάποιον

τρόπο ἔχω σφάλει σὲ αὐτό, δὲν θὰ ἀπαξιούσα νὰ σπεύσω νὰ ζητήσω συγχώρηση, τὴν ὁποία θὰ εἶχα ἐξασφαλίσαι χωρὶς μεγάλο μόχθο ἀπὸ τὴν εὐπροσηγορία καὶ τὴ μοναδική σου καλοσύνη. Ἐπιπλέον, ἔχω ἀισθάνομαι ὅτι δὲν ἔχω σφάλει, δὲν ἀμφιβάλω ὅτι θὰ ἐξαγνισθῶ ἀπὸ σένα καὶ χωρὶς ἰκεσία. Στὰ πρῶτα λοιπὸν γράμματα ἀνακοινωνόταν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἡ διαφωνία σου μὲ τὸν Βενετὸ Πρεσβευτή,¹⁴ ὁ ὁποῖος προτοῦ ἐγὼ βρῶ σὲ ποιὸν νὰ δώσω γράμματα γιὰ σᾶς,¹⁵ μαθεύτηκε ὅτι κατέπλευσε στὴ Βενετία. Ἐπιπλέον, γιὰ νὰ πῶ περισσότερα γι' αὐτά; Καλοῦμαι ἐκεῖ καὶ μάλιστα μὲ ἀρετὴ βιασύνῃ, ὅπως βλέπω, ἀλλὰ πρὸς τί καὶ τί θὰ κάνω δὲν βλέπω· γιὰ νὰ βοηθήσω (λὲς) τὴ Μητέρα Ἐκκλησία, πὸν βοίσκεται στὰ ἔσχατα. Ἐπιπλέον, ἀπὸ πόσο μεγάλης ἀρετῆς ἔργο εἶναι καὶ πόσο μεγάλης αἰθουσίας; Θεϊκῆς μᾶλλον θὰ ἔλεγα ἀποστολῆς, παρὰ ἀνθρώπινης φιλοπονίας, ὅσο μειωμένη κι ἂν εἶναι ἐκείνη. Γιὰ τὴν εὐμένεια καὶ πατρικὴ στοργή τοῦ Σεβασμιωτάτου Κυρίου Πατρὸς¹⁶ δὲν ἀμφιβάλω. Γνώρισα ἄριστα τὴν καλοσύνη καὶ τὴν ἐπιεικῆ εὐνοία πρὸς ἐμένα τοῦ ἐκλαμπρότατου καὶ ἐξοχότατου Κυρίου Πρεσβευτῆ. Ἐπιπλέον, γιὰ νὰ ἀναδιοργανωθῆ (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω δικὰ σου λόγια) καὶ νὰ διαφυλαχθῆ ἡ Ἐκκλησία, ὅπου ἀκόμη καὶ ἡ πελώρια ἀρετὴ τόσο σημαντικῶν ἀνδρῶν καὶ ἡ ἐξέχουσα αἰθουσία μποροῦν νὰ βοηθήσουν ὄχι χωρὶς πάρα πολὺ μεγάλη δυσκολία καὶ καθημερινὰ ἀναγκάζονται νὰ ὑφίστανται πολλὰ ἐνοχλήσεις ἀπὸ ψευδαποστόλους καὶ ψευδαδέλφους, τί θὰ μπορούσε νὰ κάνει ἡ δική μου αὐτὴ, ὅποια εἶναι, ἀδύναμη φωνή; Χρειάζεται τὴ δύναμη τοῦ Ἄτλαντα, ἀποστολαστικὴ θὰ ἔλεγα ἐξουσία, πὸν νὰ μὴν καταβληθῆ γιὰ νὰ ἐπωμιστεῖ ἕνα τέτοιο βᾶρος. Ἐπιπλέον, ἐγὼ ὅμως σὲ μιὰ τόσο μεγάλη ἀναταραχὴ ὄλων τῶν πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἂν καὶ δὲν ἀποβάλλω κάθε ἐλπίδα σωτηρίας, κρινῶ ὅτι πρέπει νὰ ἀφεθῆ ἡ ἀνανέωση στὶς προσευχὲς μόνον τῶν εὐσεβῶν, τὶς ὁποῖες νὰ ἀναπέμπουν καὶ στὴ Ζάκυνθο καὶ ὅπου ἡ βία τῆς γῆς δὲν ἐμποδίζει. Γράφω βιαστικά, ἐπειδὴ οἱ ναῦτες ἐπείγονται. Ἐπιπλέον, ἂν παρουσιαστῆ ἄλλη ἐνδεαία, θὰ γράψω ἐκτενέστερα. Χαῖρε.

Τῆς Σεβαστῆς Ἐπιεικῆς Σου

Ζάκυνθος 1634

13/3 Ἰουνίου

οἰκειότατος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς.

14. Πρόκειται γιὰ τὸν Pietro Foscarini (1633-1636), πὸν ἐνῶ ἀρχικὰ στὰ γεγονότα τοῦ 1633 ὑποστήριξε τὸν Λούκαρη, τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1634 στράφηκε πρὸς τὸν ἀντίπαλό του Ἀθανάσιο Πατελάρο ὡς «πολὺ πιστὸ φίλο» τῆς Βενετίας· βλ. Hering, *ὁ.π.*, σ. 330-331, σημ. 76: γράμμα στὶς 16.3.1634 πρὸς τὴ Γερουσία τῆς Βενετίας. Ἐπιπλέον, αὐτὴ τὴ διαφορά στάσης τοῦ πρεσβευτῆ ἀντικατοπτρίζει ἡ παραπάνω πληροφορία τῆς ἐπιστολῆς.

15. Ἐπιπλέον ὁ πληθυντικὸς *uos* δηλώνει ὅτι οἱ προτάσεις καὶ οἱ ἀπόψεις πὸν ἐμπεριέχονται στὴν ἐπιστολὴ ἀπευθύνονται μὲσω τοῦ Léger στὸν πατριάρχη.

16. Προκαλεῖ ἐντύπωση ὅτι ὁ Κορυδαλλεύς δὲν ἀναφέρεται ὀνομαστικὰ στὸν

Στήν ἀπαντητική του ἐπιστολή πρὸς τὸν Léger ὁ Κορδαλλεὺς ἀναγνωρίζει τὴν κρισιμότητα τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ Οἰκουμηνικὸ Πατριαρχεῖο ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν ἐπιθέσεων εἰς βάρος τοῦ πατριάρχου Κύριλλου καὶ τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του ἔργου (στ. 21). Προβαίνει ὅμως καὶ σὲ μιὰ περαιτέρω διαπίστωση, ὅτι καμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀποτυχία τῆς ἀνανεωτικῆς προσπάθειας τοῦ Λούκαρη, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ οὔτε οἱ σημαντικοὶ ὑποστηρικτές του —μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Haga— (στ. 16 *tantorum uirorum*) οὔτε ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης (στ. 17 *Eximia auctoritas*) μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀποτελεσματικὰ τίς ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν τους (στ. 18-19). Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ ἀπορρίπτει τὴν ἐκκλήση γιὰ βοήθεια, ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Léger, ἐκφράζοντας ἔντονα τὴν ἀπορία του, τί θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει ὑπὸ τίς παροῦσες συνθῆκες (στ. 10 *ad quid*, στ. 11 *quid*, στ. 19 *quid*). Προχωρεῖ ὅμως ἀκόμη περισσότερο ὁ Κορδαλλεὺς, διαβλέποντας τὴν ἐπερχόμενη ἄσχημη κατάληξη τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Λούκαρη καί, θέλοντας μᾶλλον νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ σωτηρία τοῦ πατριάρχου, προτείνει οὐσιαστικὰ τὴν ἀναστολή τῆς πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀνανέωσης καὶ ἀναδιοργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας (στ. 22 *restorationem*). Μόνο ὁ Θεὸς καὶ οἱ προσευχῆς τῶν εὐσεβῶν πρὸς αὐτὸν (στ. 12-13 *diuinae auctoritatis*, στ. 22-23 *in solis Rogum praecibus ... in Deum fundere*) μποροῦν πλέον νὰ βοηθήσουν στὸ ἔργο τῆς ἀνανέωσης τῆς Ἐκκλησίας: μιὰ τυπικὰ ὀρθόδοξη ἀποψη γιὰ τὴ δύναμη τῆς προσευχῆς, ἀλλὰ καὶ ἕνας εὐσχημος τρόπος γιὰ νὰ προταθεῖ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Λούκαρη. Βέβαια ὁ Κορδαλλεὺς σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἀνανέωσης τῆς Ἐκκλησίας (στ. 22 *quamuis salutem non desperem*) καὶ πέντε χρόνια μετὰ, στὸ ἴδιο τὸ Πατριαρχεῖο ὑπὸ δύσκολες συνθῆκες —ἕνα χρόνο μετὰ τὸν τραγικὸ θάνατο τοῦ Λούκαρη— θὰ διακηρύξει ὅτι οἱ ἀπόψεις του «εἶναι στήλη τῆς εὐσεβείας, καὶ ὅτι ἡ ἐκκλησία μας εἰς αὐτὰ θεμελιούται».¹⁷

ΒΑΣ. Ι. ΤΣΙΟΤΡΑΣ

πατριάρχου (καὶ στὸν Haga) γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ *Reu*: ὡς *Reu(erenidissimus)* (= σεβασμιώτατος), ὅπως ἀρμόζει περισσότερο στὸ ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου, καὶ ὄχι ὡς *Reu(erendus)*, πρβ. τὸν τίτλο τῆς Ὁμολογίας ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Λούκαρη στὸν Hering, ὁ.π., σ. 226, σημ. 64: *Confessio Fidei Reverendissimi Domini Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani...*

17. Βλ. τὸν λόγο τοῦ Μ. Συρίγου στὶς 27.10.1639 στὸν Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 251.